

AGNIESZKA SALAMUCHA

POJĘCIE ROZWOJU CZŁOWIEKA W PEDAGOGICE

Pojęcie rozwoju człowieka należy do kluczowych pojęć pedagogicznych. Wielu pedagogów uważa, że celem wychowania jest wszechstronny rozwój człowieka. O jak rozumiany rozwój tu chodzi?

Jednym ze sposobów ujawnienia treściowej złożoności terminu „rozwój” jest prześledzenie kontekstów, w jakich się pojawia. Etymologicznie słowo „rozwój” wiąże się z czasownikiem „wić”, „rozwić”, „rozwijać” (łac. *evolvere*). Współczesne słowniki języka polskiego notują następujące znaczenie terminu „rozwój”: „proces przeobrażeń, przemian, przechodzenia do stanów bardziej złożonych lub pod pewnym względem doskonalszych” (Doroszewski 1965, t. VII, s. 1330-1331); *Słownik języka polskiego* z 1995 roku (t. III, s. 123) określa rozwój jako „proces przeobrażeń, zmian, przechodzenia do stanów lub form bardziej 1) złożonych lub pod pewnym względem 2) doskonalszych; także pewne (wyższe) stadium tego procesu, rozkwit, rozrost”. Wśród wyrażen bliskoznacznych terminu „rozwój” wymienia się: zmianę, proces, postęp, progresję, ewolucję, wzrost, powstawanie, rewolucję, dojrzałość, rozkwit, innowację. „Rozwijać się” to przejść od stanu mniej doskonałego do bardziej doskonałego. Wymienione terminy i określenia są zarówno ogólne, jak i nieprecyzyjne, to znaczy zakresowo nieostre i treściowo niejasne.

Biolodzy używają terminu „rozwój” w dwu kontekstach: kiedy mówią o filogenezie, to jest o rozwoju człowieka z innych form zwierzęcych do jego dzisiejszej postaci, oraz kiedy mówią o ontogenezie, czyli o osob-

niczym rozwoju człowieka od zapłodnionej komórki jajowej do osiągnięcia postaci dojrzałej. Ewolucjonistycznie nastawieni biolodzy sądzą, że każde zjawisko, podlegające rozwojowi, charakteryzuje się zmianą progresywną, to jest przechodzeniem od prostszych do coraz bardziej złożonych poziomów organizacji. W rezultacie właściwości każdego z kolejnych poziomów są wynikiem łańcucha interakcji molekularnych, zachodzących w określonej kolejności, których źródłem jest genetyczne podłoże organizmu. Aby móc potraktować pewne zmiany jako rozwojowe, muszą one być progresywne, kumulujące się oraz muszą zachodzić w ciągu całego życia organizmu i być widoczne na wszystkich poziomach jego biologicznej organizacji. Biolodzy dyskutują również nad kierunkiem rozwoju biologicznego. Ci, którzy pojmują go celowościowo, uważają, że żywy organizm ma w swej naturze coś, co zmierza do pełni. Pełnia rozumiana jest wówczas jako osiągnięcie postaci dojrzałej, aby dalej przekazać życie.

W ujęciu biologicznym człowiek widziany jest jako część świata przyrody: wysoce zorganizowane i wyspecjalizowane zwierzę o specyficznych umiejętnościach, nabytych w taki sam sposób, jak u innych organizmów, to jest na drodze przystosowania się do warunków środowiska przez uruchamianie możliwości tkwiących w jego dziedzictwie genetycznym.

Używane w psychologii terminy „rozwój psychiczny” i „rozwój osobowości” nie mają jednolitych definicji. Pod pojęciem rozwoju psychicznego człowieka rozumie się rozwój poszczególnych dziedzin psychiki, to znaczy rozwój motoryczny, percepcyjny, umysłowy, emocjonalny, społeczny, moralny i estetyczny. Niektórzy autorzy (E. Hurlock) rozróżniają „wzrost” i „rozwój”. Wzrost dotyczy zmian ilościowych (powiększenia wielkości i struktury), rozwój – zmian zarówno ilościowych, jak i jakościowych, stanowiąc „progresywną serię uporządkowanych i spójnych zmian”. Rozwój jest wynikiem dwu procesów: dojrzewania i uczenia się, przy czym dojrzewanie jest rozumiane jako „rozwój potencjalnych właściwości jednostki, stanowiących jej wyposażenie genetyczne”. Celem rozwoju jest natomiast „samorealizacja”, czyli „dążenie do robienia tego, do czego ktoś się najlepiej nadaje” (Hurlock 1985, s. 57). Inni autorzy (C. Lee) odróżniają „rozwój” od „wzrastania”: pierwszy jest „procesem stopniowego przekształcania się z form prostszych do bardziej złożonych w miarę wzrostu”, drugi – polega na „powiększaniu się rozmiarów ciała”. Oba zjawiska dokonują się równolegle: poszczególne stadia wzrostu i rozwoju mają miejsce w tej samej, ściśle określonej kolejności i dziecko może wejść w kolejne stadium tylko wtedy, gdy osiągnie pewien poziom rozwoju w ramach stadium wcześniejszego (Lee 1997, s. 11). Osobna gałąź psychologii, zwana „psy-

chologią rozwojową”, zajmuje się zagadnieniami rozwoju dzieci i młodzieży. Trwają dyskusje, na czym polega rozwój człowieka w późniejszym wieku. Główne pytania, jakie zadaje psychologia w związku z rozwojem człowieka, dotyczą jego genezy i przebiegu. Czy dokonuje się on z niczego, czy zakłada zadatki wrodzone? Skoro noworodek ma sprawnie działające mechanizmy percepcji, okazuje emocjonalną ekspresję, orientuje się w przestrzeni i posiada wrodzone kompetencje społeczne, czy w ciągu dalszego życia rzeczywiście zachodzą zmiany rozwojowe (i czy mają one charakter głęboki, czy jedynie powierzchowny)? Jaką rolę odgrywa środowisko i procesy wychowania?

W socjologii, w zależności od kontekstu, spotyka się dwa główne pojęcia rozwoju: społeczne i jednostkowe (osobowościowe). Rozwój społeczny rozumiany jest jako proces społeczny, zmieniający stosunki między ludźmi (J. Szczepański). Jeżeli w pewnym systemie społecznym powstają nowe elementy lub zanikają dotychczasowe, jak również powstają nowe stosunki między tymi elementami lub zanikają dotychczas istniejące, mówi się, że system ten ulega zmianie. Jeżeli zmiany zachodzące w danym systemie prowadzą do zróżnicowania i wzbogacenia jego elementów i (lub) zachodzących między nimi relacji, mówi się, że system ten się rozwija. Jeżeli zmiany zachodzące w pewnym systemie prowadzą do zaniku i zubożenia składu jego elementów i (lub) zachodzących między nimi stosunków, mówi się, że system ten ulega regresji. Jeżeli rozwój zachodzący w jakimś systemie zbliża go do określonego ideału, ocenianego z jakichś powodów pozytywnie, nazywa się ten rozwój postępem.

W filozofii mówi się o trzech głównych znaczeniach terminu „rozwój”:
1) przejście od tego, co wirtualne, do tego, co aktualne; zakłada ono substancjalną tożsamość tego, co minione, i tego, co obecne; 2) „sekwencja zmian zachodzących w jakimś układzie według określonych praw biologicznych, psychologicznych, socjologicznych itp. W szczególności zmiany prowadzące do rozróżnienia i zwiększenia złożoności układu; w tym znaczeniu termin ten ma charakter wartościujący. Także: wynik zmian w powyższych znaczeniach; 3) stopniowy proces zmian kierunkowych, najczęściej nieodwracalnych, dokonujących się pod wpływem różnych czynników wewnętrznych i środowiskowych” (Podsiad, Więckowski 1983, s. 343-344).
Filozofia odnotowuje cztery wielkie koncepcje rozwoju: J. F. Hegla jako rozwój idei, H. Spencera jako ewolucja, materializmu dialektycznego, inspirowanego darwinizmem, jako rewolucja, oraz H. Bergsona jako ewolucja twórcza.

Szczególne – ze względu na inspiracje pedagogiki chrześcijańskiej – miejsce wśród filozoficznych teorii rozwoju zajmuje koncepcja arystotelesowsko-tomistyczna, definiująca rozwój jako aktualizację zawartych w każdym bycie potencjalności. Rozwój jest tu więc wiązany z ruchem i zmianą. Zdaniem M. A. Krąpca ruch to akt, który jest w możności jako takiej. Elementy ruchu to akt (np. budowania) i jego podmiot (np. materiał budowlany), który jest w możności, zaś swoistymi etapami przejawiania się ruchu, zwanymi jego momentami, są podmiot będący w możności, akt niepełny, doskonalący możność, oraz akt pełny, doskonały, stanowiący kres aktu niepełnego. Zaczątek zawiera już w sobie kres, chociaż nie w stanie aktualnym i doskonałym. Złożenie z aktu i możności dotyczy również bytu ludzkiego. Celem jego rozwoju jest „doskonałość”, czyli pełna realizacja (aktualizacja) ludzkich możliwości. Jest ona rzeczywiście pełna tylko wtedy, gdy człowiek połączy się z Bogiem jako z ostatecznym kresem ludzkiego poznania i ludzkiej miłości.

Wśród dyscyplin teologicznych, poruszających zagadnienie rozwoju, znajdują się teologia dogmatyczna i antropologia teologiczna. Zwłaszcza ta ostatnia zajmuje się problemem powstania człowieka, jego naturą i celem. Rozumie ona ewolucję biologiczną jako proces przygotowujący materię na przyjęcie ducha. Ów proces stanowi owoc ingerencji Boga, nadającej człowiekowi kierunek. Nadprzyrodzony cel człowieka to widzenie i miłość Boga, dające człowiekowi całkowite wypełnienie i radość. Pełny rozwój osobowości człowieka dokona się ostatecznie przez włączenie w życie Trójcy Świętej.

Rzecz interesująca, że *Encyklopedia pedagogiczna* (Warszawa 1993) nie odnotowuje hasła „rozwój”, omawia natomiast „osobniczy rozwój”, który określa jako postępujące z wiekiem, genetycznie zaprogramowane, zazwyczaj nieodwracalne zmiany organizmu, odpowiednie do warunków, w których żyje człowiek. Zmiany te prowadzą do „zachowania autonomii organizmu oraz wydania i wychowania potomstwa. Rozwój dokonuje się poprzez strukturalne i funkcjonalne zmiany biologiczne oraz zmiany w zachowaniach kulturowych i społecznych” (s. 506). Przebieg rozwoju człowieka uzależniony jest od wymogów środowiska i potrzeb organizmu na danym etapie jego organizacji. Na rozwój składają się zmiany fizyczne: procesy rozrostu, zróżnicowania i dojrzewania, oraz psychiczne: doskonalenia się procesów neurofizjologicznych i wyższych czynności nerwowych, związanych z doskonaleniem się mózgu. Chociaż znane są schematy czynności przystosowawczych, psychofizyczny rozwój każdego czło-

wieka jest niepowtarzalny, bo niepowtarzalny jest układ genetycznych właściwości i osobniczych doświadczeń środowiskowych.

W tymże słowniku hasło „Dorośli. Problemy rozwoju” określa „rozwój” jako „wzrost zdolności rozumienia przez jednostkę swego otoczenia i ustosunkowanie się do niego oraz podtrzymywania lub zmieniania dotychczasowych właściwości jego otoczenia” (Pomykało 1993, s. 129). „Rozwój psychiczny” polega nie tylko na pojawianiu się w repertuarze zachowań człowieka czegoś nowego, lecz na uwalnianiu się od części wcześniej nabytego dziedzictwa. Przyczyny rozwoju leżą w wymaganiach i przemianach środowiska oraz w samym człowieku. Przedmiotem rozwoju człowieka są struktury jego życia, obejmujące zmieniający się w kolejnych okresach repertuar celów i działań.

Stefan Kunowski (1993) używa dwóch sformułowań: „rozwój wychowawczy” i „proces wychowawczy”, mając na myśli „łańcuch kolejnych zmian, ściśle ze sobą związanych stadiów, które składają się na ciągły, jednokierunkowy ruch”. Utożsamiając rozwój z wychowaniem, określa to ostatnie jako „długotrwały, ciągnący się przez całe życie [...] proces zachodzących i kumulujących się zmian w wychowanku” (s. 181). Kunowski odróżnia rozwój ilościowy, czyli wzrost, polegający na „ilościowym różnicowaniu się składników rozwijającego się podłoża cielesnego lub psychicznego” (tamże s. 183) od rozwoju jakościowego, zwanego potocznie dojrzewaniem, czyli „całkowania, centralizowania zróżnicowanych dotychczas części składowych, które zaczynają łączyć się w całość, tworząc nowy układ rozwiniętych już składników” (s. 184). Związek między rozwojem człowieka i wychowaniem jest naturalny. Człowiek rodzi się jako niemowlę, bezbronne pod każdym względem, i aby przeżyć, potrzebuje pomocy fizycznej (higiena, pożywienie), psychicznej (kształcenie moralne i umysłowe) oraz duchowej (sztuka, religia). Rozwój ten może przybrać postać rozwoju wzwyż (progresji), zahamowania (degresji) lub w dół (regresji). Sensem i celem rozwoju człowieka jest – według Kunowskiego – dojście do ideału człowieka rozwiniętego w pełni i wszechstronnie.

Przedstawione konteksty użycia terminu „rozwój” w różnych dziedzinach pokazują bogactwo znaczeniowe tego terminu. Uniwersalność jego użycia sprawia, że są nim określane różne zjawiska. Dokonane analizy pozwalają na zadanie kilku pytań pod adresem rozumienia rozwoju człowieka w pedagogice: 1) kto jest podmiotem rozwoju? czy każdy człowiek? 2) jaki jest cel i kres rozwoju człowieka? 3) jakie czynniki (środki) są decydujące dla rozwoju człowieka? 4) w jaki sposób przebiegają zmiany rozwojowe u czło-

wieka? 5) jakie są typy rozwoju człowieka? 6) czy wynik rozwoju człowieka jest zawsze pozytywny?

Określenie natury rozwoju człowieka można – moim zdaniem – sprowadzić do dwóch podstawowych postaci: rozwoju pojmowanego jako aktualizacja istniejących w człowieku potencjalności albo jako nabywanie radykalnie nowych cech. Pytając o podmiot rozwoju, pytamy o koncepcję człowieka: materialistyczną albo pluralistyczną. Od antropologii zależy również wyodrębnienie dziedzin ludzkiego „bycia”, objętych rozwojem, począwszy od biologicznego rozwoju organizmu ludzkiego, poprzez rozwój w poszczególnych sferach psychiki, aż do rozwoju w człowieczeństwie, pojmowanym jako kształtowanie typowo ludzkich cech. Zastanawiając się nad celem rozwoju człowieka odróżnia się dwa cele: autoteliczny jako cel sam w sobie i instrumentalny jako podporządkowany innemu celom. Cele można rozumieć jako doraźne i finalne. W przypadku materialistycznej koncepcji człowieka, stawiane mu cele będą osiągalne wyłącznie w płaszczyźnie przyrodzonej; w przypadku uznania u człowieka sfery niematerialnej należy dodatkowo rozstrzygnąć, czy przyjmuje się również istnienie Boga i duszy nieśmiertelnej, co pozwala na postawienie przed człowiekiem celów nadprzyrodzonych – rzecz szczególnie ważna z perspektywy etyki chrześcijańskiej. W dziedzinie środków rozwoju człowieka istotne jest stwierdzenie, czy chodzi o rozwój stymulowany środkami wewnętrznymi (podmiot wewnątrzsterowny) czy o rozwój stymulowany środkami zewnętrznymi (podmiot zewnątrzsterowny). Gdy chodzi o ocenę rezultatów rozwoju, ich określenie jako pozytywnych lub negatywnych uwarunkowane jest zakładaną aksjologią w ramach ogólnej (filozoficznej) koncepcji człowieka.

Nie wydaje się, by możliwa była definicja rozwoju człowieka, którą zaakceptowałiby wszyscy pedagodzy. Można założyć, że jest to dla pedagogiki niedefiniowalne wprost pojęcie pierwotne (rodzaj postulatu znaczeniowego), którego charakterystykę stanowią kontekstowo (jako rodzaj definicji przez aksjomaty) wszystkie pedagogiczne poglądy danego pedagoga.

Podsumowując chciałabym sprawozdawczo i ogólnie stwierdzić, że w pedagogice rozwój człowieka polega między innymi na następujących po sobie zmianach w życiu człowieka, realizujących się wskutek tkwiących w nim możliwości oraz bodźców płynących z otoczenia (wpływu środowiska i wielorakich procesów wychowywania). Rezultat rozwoju uważany jest za pozytywny, gdy człowiek staje się lepszy, sprawniejszy, mądrzejszy, bardziej wrażliwy itp., przy czym – powtórzmy – ocena taka zależy od przyjętego systemu wartości.

Ze swej strony, pozostając w ramach pedagogiki chrześcijańskiej, proponuję (definicja projektująca), by rozumieć przez „rozwój człowieka” zmiany zachodzące w życiu człowieka w sferze biologicznej, psychicznej i duchowej, zgodnie z prawidłowościami charakterystycznymi dla każdej z tych sfer, a polegające na przechodzeniu od stanu „gorszego” do „lepszego”, prowadzące do osiągnięcia dojrzałości, wyrażającej się w pozytywnej postawie wobec Boga, ludzi i samego siebie – ostatecznie w pragnieniu życia z Bogiem w wieczności. Rozwój człowieka dokonuje się za pomocą środków wewnętrznych (wyposażenia genetycznego człowieka, jego rozumu i woli) oraz zewnętrznych (środowiska rodzinnego, szkolnego, społecznego, ale także łaski Bożej). Szczególne znaczenie w rozwoju człowieka odgrywają jego własne decyzje.

Na koniec chciałabym się odnieść do idei „rozwoju wszechstronnego”, postulowanego na przykład przez grecki ideał paidei, czyli dążenia ku pełni (doskonałości) we wszystkich dziedzinach ludzkiego życia. Rozumiany dosłownie wszechstronny rozwój w przypadku człowieka – bytu, wyrażając się filozoficznie, przygodnego, a więc niedoskonałego – nie jest możliwy, niemożliwe jest bowiem, by ktoś równocześnie miał nieprzeciętne osiągnięcia w każdej dziedzinie życia i kultury. Mimo to słuszny jednak pozostaje program współczesnej pedagogiki, by wychowywać i kształcić każdego człowieka możliwie wszechstronnie, wykorzystując wszystkie jego możliwości. Rozwój taki powinien uwzględniać osobiste preferencje, zainteresowania i ograniczenia każdego człowieka.

BIBLIOGRAFIA

- Encyklopedia pedagogiczna, red. W. Pomykało, Warszawa 1993.
H u r l o c k E., Rozwój dziecka, tł. B. Hornowski, B. Roseman, Warszawa 1985.
K u n o w s k i S., Podstawy współczesnej pedagogiki, Warszawa 1993.
L e e C., Wzrastanie i rozwój dziecka, tł. E. Krzemińska, Warszawa 1997.
Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych dla studiujących filozofię chrześcijańską, opr. A. Podsiad, Z. Więckowski, Warszawa 1983.
Słownik języka polskiego, red. M. Szymczak, Warszawa 1995.
Słownik poprawnej polszczyzny, red. W. Doroszewski, Warszawa 1965.
S z c z e p a ń s k i J., Elementarne pojęcia socjologii, Warszawa 1972.

THE CONCEPT OF DEVELOPMENT IN CONTEMPORARY PEDAGOGY

S u m m a r y

The paper seeks to show how the word „development” was understood in various sciences, especially in pedagogy. It turns out that „development” is a key term for many disciplines, such biology, psychology, sociology, or philosophy. The contexts in which the term can be used allow us to attempt an initial typology of how human development is understood in pedagogy, with a view to its subject, purpose, means, and effects. On the basis of the above criteria, the author proposes reporting definition of development and his projecting definition from the point of view of Christian pedagogy whose representative she is.

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: rozwój, definicja sprawozdawcza, definicja projektująca, pedagogika chrześcijańska.

Key words: development, reporting definition, projecting definition, Christian pedagogy.